

УДК 347.23

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.6.22>

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ВІД ПОРУШЕНЬ, НЕ ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛОДІННЯ

Олешко Олег Михайлович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті визначено цивільно-правовий захист права власності як правовий результат діяльності власника, правозастосовної діяльності компетентних державних органів, що призводить до поновлення порушеного права власності, його визнання, покладення на правопорушника негативних наслідків майнового чи організаційного характеру. Автором виокремлено цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у вузькому та широкому розумінні. Доведено, що цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у вузькому розумінні включають в себе вимоги в речових правовідносинах за негаторним та прогібаторним позовами. Цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у широкому розумінні включають інші вимоги в речових та зобов'язальних правовідносинах за різними позовами, якщо порушення права власності не пов'язані з позбавленням власника права володіння своїм майном (про визнання права власності, про відшкодування майнової шкоди, про компенсацію у зв'язку із зниженням цінності земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі тощо). Аргументовано, що вимоги про витребування майна з чужого незаконного володіння, вимоги про передачу речей, придбаних шляхом купівлі-продажу, виготовлення речей на замовлення, якщо право власності виникло раніше передачі речі, вимоги про повернення речей, наданих у користування за договором, не належать до цивільно-правових способів захисту від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння.

Ключові слова: право власності, цивільно-правовий захист, володіння майном, способи захисту права власності, негаторний позов, прогібаторний позов, віндикаційний позов, визнання права власності, відшкодування майнової шкоди.

Oleshko Oleh. Concept of civil-legal protection of the right to ownership from violations not related to dispossession

The author of the article has defined civil-legal protection of the right to ownership as a legal result of the owner's activities, competent state authorities' law enforcement activities, which leads to the restoration of the violated right to ownership, its recognition and the imposition of negative consequences of a property or organizational nature on the offender. The author has singled out civil-legal methods of protecting the right to ownership from violations not related to dispossession in a narrow and broad sense. It has been proved that civil-legal methods of protecting the right to ownership from violations not related to dispossession in a narrow sense include claims within property relations under negatory and prohibitory actions. Civil-legal methods of protecting the right to ownership from violations not related to dispossession in a broad sense include other claims within property and obligation legal relations under various actions, if violations of the right to ownership are not related to the owner's deprivation of the right to possess own property (on recognition of the right of ownership, on compensation for property damage, on reimbursement in regard to the decrease in the value of a land plot, residential building, other buildings as a result of activities that led to the decrease in the level

of environmental and noise protection of the territory, deterioration of the natural properties of the land, etc.). It has been argued that claims for the recovery of property from someone else's illegal possession, claims for the transfer of things acquired through purchase and sale, things' custom manufacturing, if the right to ownership arose before the transfer of the thing, claims for the return of things provided for use under a contract, do not belong to civil-legal methods of protection from violations not related to dispossession.

Key words: *right to ownership, civil-legal protection, ownership of property, methods of protecting the right to ownership, negatory action, prohibitory action, vindicatory action, recognition of the right to ownership, compensation for property damage.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження питання цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, обумовлена тим, що конвенційне право на мирне володіння майном має бути захищено ефективними способами захисту, застосування яких й призведе до відновлення порушених прав власника.

Стаття 391 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (далі за текстом – ЦК України) передбачає, що «власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном» [1]. У правозастосовній діяльності спори про захист права власності є одними із розповсюджених спорів. За даними судової статистики у 2022 році на розгляді в судах першої інстанції перебувала 10151 позовна заява у спрах щодо права приватної власності, з яких 726 позовних заяв про усунення перешкод у користуванні майном [2]; у 2023 році на розгляді в судах першої інстанції вже перебувала 13291 позовна заява у спрах щодо права приватної власності, з яких 936 позовних заяв про усунення перешкод у користуванні майном [3].

Якщо проаналізувати положення глави 29 ЦК України щодо захисту права власності і сутності окремих способів захисту права власності, то можна дійти висновку, що при застосуванні інших способів захисту права власності також йдеться про захист права власності, який може бути не пов'язаний з позбавленням власника володіння майном. Зокрема, згідно зі ст. 392 ЦК України власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності [1]. Відповідно до ст. 394 ЦК України власник

земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель має право на компенсацію у зв'язку із зниженням цінності цих об'єктів у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі [1]. Можна говорити про відсутність позбавлення власника володіння майном і при застосуванні інших способів захисту права власності.

Отже, щодо цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, може йтися не тільки при застосуванні негаторного позову, право на пред'явлення якого передбачено ст. 391 ЦК України, а й в інших випадках. Саме тому визначення способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, становить як науковий, так і практичний інтерес, оскільки безпосередньо впливає на визначення предмету та підстав позову.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, були проаналізовані в наукових працях І. О. Дзери [4], С. Д. Домусчі [5], О. С. Наумової [6], А. Штанька [7] та ін. Проте висловлені в них деякі положення є дискусійними і потребують додаткового наукового аналізу і обґрунтування, зокрема питання класифікації цивільно-правових способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володінням.

Метою статті є визначення сутності цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, та виокремлення правових засобів такого захисту.

Виклад основного матеріалу. У доктрині приватного права умовно виділяють три основні концептуальні підходи

до розуміння поняття захисту цивільних прав. Аналізуючи такі підходи правників, О. О. Кот звертає увагу на те, що «перший підхід, який можна умовно іменувати теорією функції, полягає у кваліфікації захисту права як функції права, що виражається в охоронюваному впливі норм, який має на меті відновити право, компенсувати порушений інтерес, припинити протиправні дії, що перешкоджають здійсненню права чи забезпеченню правопорядку. ... Друга концепція зводиться до визначення захисту цивільних прав через категорію «заходи». ... Третьою є теорія діяльності» [8, с. 177–178]. Вбачається, що захист цивільних прав доцільно також відображати через правовий результат діяльності різних суб'єктів, що призвів, у першу чергу, до поновлення порушеного права власності, а не саму діяльність, спрямовану на поновлення права власності, оскільки вона не завжди призводить до реального поновлення прав власника.

У контексті визначення сутності цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, в цьому дослідженні будемо виходити з розгляду цивільно-правового захисту права власності як правового результату діяльності самого власника, правозастосовної діяльності компетентних державних органів, що призводить до поновлення порушеного права власності, його визнання, покладення на правопорушника негативних наслідків майнового чи організаційного характеру.

Класифікацію цивільно-правових способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володінням, у національній цивільно-правовій науці було проведено С. Д. Домусчі, на думку якого, «з урахуванням концепції ЦК України в цій галузі результатом поділу спеціальних цивільно-правових способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володінням, має бути розрізнення: 1) речово-правових спеціальних способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння (позов про заборону дій, що порушують право власності; віндикаційний позов; позов про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження своїм майном; позов про

визнання права власності); 2) інших спеціальних способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння (визнання незаконним правового акта, що порушує право власності; відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності) [5, с. 187].

Аналізуючи такий підхід С. Д. Домусчі до класифікації цивільно-правових способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володінням, виникає питання щодо віднесення до цих способів віндикаційного позову, враховуючи, що однією з підстав віндикаційного позову є обставини, що підтверджують вибуття майна з володіння власника, що надає можливість висувати, що віндикаційний позов не належить до цивільно-правових способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володінням.

До субсидіарних (супутніх) способів захисту від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, на думку С. Д. Домусчі, мають бути віднесені універсальні правові способи захисту цивільних прав, а також передбачені цивільним законодавством засоби, які спрямовані на захист інших суб'єктивних цивільних прав, але разом із тим забезпечують і захист прав власника. У свою чергу, вони можуть бути поділені на: загальні, договірні та недоговірні. До загальних способів захисту права власності належать: визнання правочину недійсним, зміна або припинення правовідношення, визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної шкоди. Право власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, може бути захищене також у порядку самозахисту з врахуванням вимог ст. 19 ЦК України. Поміж договірних способів захисту права власності слід назвати позови, що виникають внаслідок неналежного виконання або невиконання договорів (про передачу речей, придбаних шляхом купівлі-продажу, виготов-

лення речей на замовлення, якщо право власності виникло раніше передачі речі; про повернення речей, наданих у користування за договором; про відшкодування шкоди, завданої власникові невиконанням або неналежним виконанням умов договору, тощо) [5, с. 188].

Стосовно такого підходу С. Д. Домусчі до визначення способів захисту від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, варто зазначити, що пропозиція автора віднести позови про передачу речей, придбаних шляхом купівлі-продажу, виготовлення речей на замовлення, якщо право власності виникло раніше передачі речі, про повернення речей, наданих у користування за договором, до субсидіарних (супутніх) способів захисту від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, не заслуговує підтримки, оскільки вимога про передання речей покупцеві від продавця або передання речей замовнику від підрядника свідчить про те, що у позивача якраз й відсутнє фактичне володіння річчю, тобто порушення його права власності пов'язане з позбавленням володіння.

С. Д. Домусчі також зазначає, що недоговірними способами захисту права власності є позови, які ґрунтуються на недоговірних зобов'язаннях (внаслідок подання речі на конкурс; внаслідок непередання отриманого під час вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення; внаслідок створення загрози майну; внаслідок виникнення шкоди при рятуванні здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи; внаслідок завдання шкоди майну; про повернення безпідставно придбаного, збереженого майна) [5, с. 188–189]. Такий підхід автора свідчить про те, що предметом багатьох позовів, які ґрунтуються на недоговірних зобов'язаннях, є матеріально-правова вимога саме про повернення того майна, яке не перебуває у фактичному володінні власника, наприклад, про повернення безпідставно придбаного, збереженого майна або повернення речі, переданої на конкурс, тощо. Натомість, пред'явлення позову про відшкодування майнової шкоди, що полягає у пошкодженні речі, може відбуватися й без позбавлення власника володіння майном, що надає підстави

віднести такі вимоги до цивільно-правових способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володінням.

Розглядаючи цивільно-правовий захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, доцільно проаналізувати положення ч. 2 ст. 386 ЦК України: «Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню» [1]. В цьому випадку йдеться про упередження порушення права власності, причому власник не позбавлений володіння майном. В контексті аналізу назви ст. 391 ЦК України «Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння» і положень цієї статті можна зазначити, що положення ч. 2 ст. 386 ЦК України також підпадають під захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння.

О. Кот зазначає, що «чинне цивільне законодавство не містить достатніх підстав для того, щоб кваліфікувати превентивні способи захисту як негативні вимоги. Основною ознакою негативного позову згідно зі ст. 391 ЦК України вбачається існування перешкоди для здійснення права власності, тоді як захист відповідно до ч. 2 ст. 386 ЦК України передбачає лише загрозу порушення права» [9, с. 139–140].

Вимога про заборону вчинення особою дій, які можуть порушити право власності, або вимога про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню є сутністю прогібиторного позову, відомого з часів Стародавнього Риму. У правничій літературі зазначається, що «прогібиторний позов (*actio prohibitoria*) – позов про заборону (лат. *prohibere* – забороняти), застосовувався в разі, якщо треті особи, які не зазіхали на чуже майно ні в цілому, ні в рамках обмеженого права, проте своєю поведінкою заважали власнику нормально користуватися майном. Суд зобов'язував порушника в таких випадках усунути наслідки вчинених дій і не здійснювати такі дії в майбутньому» [10, с. 103].

Судова практика виходить з того, що відповідачем за прогібиторним позовом є «особа, яка перешкоджає позивачеві у здійсненні його законного права користування чи розпорядження річчю, або своєю поведінкою створює розумні підстави вважати таке порушення імовірним у майбутньому. Предметом позову в цих випадках є вимога позивача про усунення з боку відповідача будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном, або про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню. Підставами позову є обставини, що підтверджують право позивача на користування і розпорядження майном, вчинення відповідачем дій, що перешкоджають позивачу використовувати належні йому права, або свідчать про наявність підстав передбачати можливість порушення права власності іншою особою, а також позадоговірний характер наявних між сторонами правовідносин» [11]. Наведений аналіз положень щодо негативного та прогібиторного позову свідчить про те, що і негативний позов, і превентивний захист права власності шляхом пред'явлення прогібиторного позову спрямовані на цивільно-правовий захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння. Причому ці два позови за своєю правовою природою є подібними, хоча й мають відмінності. Зокрема предметом негативного позову є вимога позивача про усунення з боку відповідача будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном, які існують на час пред'явлення вимоги, а предметом прогібиторного позову є вимога позивача про заборону вчинення відповідачем дій, які можуть порушити його право власності, або про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню, якщо існує реальна загроза порушення права власності позивача в майбутньому [12, с. 98].

Системний аналіз законодавчих положень глави 29 ЦК України щодо захисту права власності та способів захисту цивільних прав та інтересів, визначених в ч. 2 ст. 16 ЦК України, свідчить, що назви статей, які розміщені в главі 29 ЦК України, побудовані за різними критеріями, наприклад, стаття 387 має

назву «Право власника на витребування майна із чужого незаконного володіння», стаття 391 – «Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння», стаття 392 – «Визнання права власності», стаття 393 – «Визнання незаконним правового акта, що порушує право власності». Вбачається, що доцільно було б сформулювати назви ст. ст. 387, 391 ЦК України як способів захисту права власності аналогічно тому, як сформульовані назви ст.ст. 392, 393 ЦК України. У зв'язку з цим пропонується змінити назву ст. 387 ЦК України на «Витребування майна із чужого незаконного володіння», назву ст. 391 ЦК України на «Усунення перешкод у здійсненні власником права користування та розпорядження майном». Такі назви статей, що розміщені в главі 29 ЦК України, відображали б сутність конкретних способів захисту права власності.

Проведений аналіз свідчить, що доречно було б виокремити цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у широкому розумінні та вузькому розумінні. Цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у вузькому розумінні включають в себе вимоги в речових правовідносинах за негативним та прогібиторним позовами, а цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у широкому розумінні включають інші вимоги в речових та зобов'язальних правовідносинах за різними позовами, якщо порушення права власності не пов'язані з позбавленням власника права володіння своїм майном, наприклад, про визнання права власності, про відшкодування майнової шкоди тощо.

Крім того, важливо зазначити, що не у всіх випадках, коли існують перешкоди у здійсненні власником права користування та розпорядження своїм майном, можна застосувати саме цивільно-правовий захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння. Так, видами санкцій згідно з Законом України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII є, зокрема, блокування активів – тимчасове позбавлення права користуватися та розпоряджатися

активами, що належать фізичній або юридичній особі, а також активами, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними (п. 1 ч. 1 ст. 4) [13].

Як бачимо, при застосуванні такої санкції, як блокування активів, відбувається тимчасове позбавлення права користуватися та розпоряджатися активами, що належать фізичній або юридичній особі, проте не можемо говорити про можливість цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, враховуючи, що згідно з ч. ч. 6, 7 ст. 5 Закону України «Про санкції» «рішення про внесення змін до санкцій приймається органом, що прийняв рішення про їх застосування відповідно до цього Закону, за власною ініціативою або на підставі пропозицій органів державної влади, зазначених у частині першій цієї статті. Рішення про скасування санкцій приймається органом, що прийняв рішення про їх застосування відповідно до цього Закону, у разі якщо застосування санкцій привело до досягнення мети їх застосування» [13]. Відносини, які виникають при застосуванні санкцій у вигляді блокування активів, мають публічно-правовий характер, а спори, які виникають щодо застосування санкцій у вигляді блокування активів, є публічно-правовими.

Висновки. Підсумовуючи розгляд питання щодо цивільно-правового захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, можна зробити такі висновки.

По-перше, доцільно виокремити цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у вузькому розумінні, що включають в себе вимоги в речових правовідносинах за негаторним та прогібіторним позовами, та цивільно-правові способи захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, у широкому розумінні, що включають інші вимоги в речових та зобов'язальних правовідносинах за різними позовами, якщо порушення права власності не пов'язані з позбавленням власника права володіння своїм майном.

По-друге, вимоги про витребування майна з чужого незаконного володіння, вимоги про передачу речей, придбаних шляхом купівлі-продажу, виготовлення речей на замовлення, якщо право власності виникло раніше передачі речі, вимоги про повернення речей, наданих у користування за договором, не належать до цивільно-правових способів захисту від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння.

По-третє, відносини, які виникають при застосуванні санкцій за Законом України «Про санкції» у вигляді блокування активів, мають публічно-правовий характер.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 14.12.2024).
3. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 14.12.2024).
4. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 19 с.
5. Домусчі С. Д. Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 218 с.
6. Наумова О. С. Негаторний позов у системі способів захисту цивільних прав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 90–94.
7. Штанько А. Система способів судового захисту права власності та інших речових прав. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 38–47.

8. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.

9. Кот О. Превентивні способи захисту права власності: доктрина і судова практика. *Право власності: європейський досвід та українські реалії* : збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 року). К. : ВАІТЕ, 2015. С. 130–142.

10. Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х. : Право, 2008. 224 с.

11. Постанова Донецького апеляційного суду від 29 жовтня 2020 року, судова справа № 264/4503/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92633669> (дата звернення: 25.12.2024).

12. Олешко О. М. Відмежування негаторного позову від прогібиторного позову. *Цивільне право України: погляд у майбутнє* : збірник матеріалів XIII Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 04 квітня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. С. 96–99.

13. Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 05.12.2024).